

İnsan Hakları İhlallerinin İncelenmesinde Hakikat Komisyonlarının İşlevi ve Gerekliliği

The Role and Necessity of Truth Commissions in Investigating Human Rights Violations

Dila ALGAN TEZCAN^{1b}

Özet

Cezalandırıcı ve dağıtıcı adalet sistemlerinden kavramsal ve pratiksel olarak farklılaşan onarıcı adalet sistemi, bir suç karşısında adaletin tesis edilmesi için failin cezalandırılmasından öte mağdurun zararının tazmin edilmesini esas alır. Onarıcı adalet anlayışına göre suç, devlete ve kanuna karşı değil; bireye ve topluma karşı işlenmektedir. Dolayısıyla, onarıcı adalete göre, failin ve mağdurun aynı düzlemde bir araya getirilip diyalog ve anlaşma çerçevesinde uzlaştırılması esastır. Onarıcı adalet anlayışına göre, diyalog ve anlaşma çerçevesinde sadece mağdurun zararının tazmin edilmesi yeterli değildir. Aynı zamanda failin iyileştirilerek gelecekte bu suçu bir daha işlememesine yönelik kökten bir çözüm arayışı temel alınmaktadır.

1970'li yıllardan itibaren modern hukukta yer edinmeye başlayan onarıcı adalet anlayışına başvuran en önemli mekanizmalardan biri hakikat ve anlaşma komisyonlarıdır. Hakikat komisyonları, otoriter rejimlerden, iç savaşlardan, soykırımlardan ve ağır insan hakları ihlallerinden çıkan toplumların geçmişleriyle yüzleşmeleri ve demokratik bir geleceğe ulaşmaları için bir geçiş dönemi süreci sunmaktadır. Bu çalışma, onarıcı adalet anlayışının uygulama alanı bulduğu hakikat komisyonlarının insan hakları ihlallerinin incelenmesindeki işlevini irdelemekte ve bu komisyonların kurulmasının gerekliliğini sorgulamaktadır. Bunun için, çalışmanın yöntemi, onarıcı adalet ve hakikat komisyonları üzerine oluşturulan literatürün insan hakları ihlalleri kapsamında incelenmesi olarak belirlenmiştir. Onarıcı adalet anlayışına ve hakikat komisyonlarına yöneltilen eleştirilerden ve bugüne kadar onarıcı adalet anlayışıyla kurulan hakikat komisyonları deneyimlerinden hareketle, bu çalışma cezalandırıcı adalet sistemiyle onarıcı adalet sisteminin bir arada işletilmesini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Onarıcı adalet, hakikat komisyonları, insan hakları ihlalleri

Abstract

The restorative justice system, which differs conceptually and practically from retributive and distributive justice systems, prioritizes compensation for the victim's harm rather than punishing the offender for a crime. According to the restorative justice perspective, a crime is committed not against the state and the law, but against an individual and the society. Therefore, the essential principle of restorative justice is to bring the offender and the victim together on an equal level and reach reconciliation through dialogue and agreement. In addition to compensating the victim's harm through dialogue and agreement, restorative justice seeks a fundamental solution by rehabilitating the offender to prevent them from committing the same crime again in the future.

One of the most significant mechanisms that has been employed in modern law since the 1970s, based on the restorative justice concept, is truth and reconciliation commissions. Truth commissions provide a transition period for societies emerging from authoritarian regimes, civil wars, genocides, and serious human rights violations to confront their past and reach a democratic future. This study examines the function of truth commissions in investigating human rights violations within the framework of the restorative justice concept and questions the necessity of establishing such commissions. For this, the method of the study was determined as examining the literature on restorative justice and truth commissions within the scope of human rights violations. Based on criticism directed towards the restorative justice and truth commissions' experiences established so

far, this study proposes the simultaneous operation of retributive justice system and restorative justice system

Keywords: Restorative justice, truth commissions, human rights violations

Atıf için (how to cite): Tezcan D. A. (2023). İnsan Hakları İhlallerinin İncelenmesinde Hakikat Komisyonlarının İşlevi ve Gerekliliği Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi 2023;3(1), 146-163 DOI: 10.58620/fbujoss.1287992

1. Giriş

Yargılama esnasında uygulanacak adalet sistemlerinden cezalandırıcı adalet, dağıtıcı adalet ve onarıcı adalet yaklaşımları kavramsal ve pratiksel olarak birbirinden ayrılmaktadır. Cezalandırıcı adalet, suç işleyen failin cezalandırılmasına odaklanırken, dağıtıcı adalet, suçun birden fazla kez işlenmesinden bağımsız olarak adaletin eşitlik çerçevesinde dağıtılmasını amaçlamaktadır. Onarıcı adalet ise, bu yaklaşımlardan farklı olarak suça maruz kalan mağdurların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak çözüm odaklı bir yaklaşım sergiler. Onarıcı adalet yaklaşımı, suçun ve mağduriyetin toplumsal ve kişisel boyutlarını ele alarak adaletin sağlanmasını hedeflemektedir. Bu kapsamda failin cezalandırılmasından ziyade, mağdurun zararının giderilmesine, toplumsal uzlaşının sağlanmasına ve toplumun iyileştirilmesine odaklanmaktadır. Onarıcı adalet yaklaşımı hakikat ve uzlaşma komisyonları, vicdan komisyonları, tarih komisyonları, anma törenleri, tazminatlar, özür, müzeler gibi mekanizmalar kullanılarak hayata geçirilmektedir. İnsan hakları ihlallerinin aydınlatılmasında başvurulan mekanizmalardan biri olan hakikat komisyonları, onarıcı adalet yaklaşımının bir uygulama biçimidir. Bu komisyonlar, çatışma, iç savaş veya otoriter rejimler gibi dönemlerde yaşanan insan hakları ihlallerinin ortaya çıkarılması ve sorumluların yargılanması sürecinde etkin bir rol oynamaktadır. 1970'li yıllardan itibaren artış gösteren hakikat komisyonları, onarıcı adalet yaklaşımıyla mağdurların hikayelerini dinleyerek gerçekleri ortaya çıkarmayı ve toplumun geçmişle yüzleşmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, onarıcı adalet yaklaşımından yola çıkarak insan hakları ihlallerine maruz kalmış toplumlarda bu ihlallerin açığa çıkarılması amacıyla kurulan hakikat komisyonlarının nasıl işlediğine odaklanmaktadır. Çatışma, iç savaş veya otoriter rejimler yüzünden insan hakları ihlallerine maruz kalmış toplumların geçmişleriyle yüzleşmeleri ve gelecekte uzlaşma içinde yaşamaları için kurulan hakikat komisyonlarının neden gerekli olduğu hususu onarıcı adalet anlayışı çerçevesinde irdelenmektedir. Bunun için çalışmanın birinci kısmında, onarıcı adalet yaklaşımına, bu yaklaşımın tarihsel dönüşümüne ve insan hakları bağlamındaki yansımalarına yer verilecektir. Ardından ikinci kısımda, bir onarıcı adalet mekanizması olarak hakikat komisyonlarının geçirdiği tarihsel süreç onarıcı adalet kapsamında değerlendirilecektir. Son olarak, üçüncü kısımda ise, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu deneyimi örneğinden hareketle insan hakları ihlallerinin incelenmesinde onarıcı adalet yaklaşımıyla kurulan hakikat komisyonlarının gerekliliği tartışmaya açılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın yöntemi, onarıcı adalet ve hakikat komisyonları üzerine oluşturulan literatürün insan hakları ihlalleri kapsamında incelenmesi ile sağlanmıştır. Çalışmada kullanılan birincil kaynaklar, onarıcı adalet ve hakikat komisyonları ile ilgili basılı ve elektronik

yayınlardır. İkincil kaynaklar ise, onarıcı adalet ve hakikat komisyonları ile ilgili oluşturulan güncel veri tabanlarının incelenmesiyle elde edilmiştir.

2. Onarıcı Adalet Yaklaşımı

2.1. Adalet Sisteminde Onarıcı Adalet Yaklaşımının Yeri

İşlenen suç sebebiyle bozulan kamu düzeninin yeniden inşa edilmesi için başvuru adalet sistemi üçe ayrılmaktadır: cezalandırıcı adalet, dağıtıcı adalet ve onarıcı adalet (Van Ness & Strong, 2015, ss.23-24). Adalet sisteminde yaygın olan yaklaşımların başında cezalandırıcı adalet (*retributive justice*) gelmektedir. Cezalandırıcı adaletin temeli, suçun devlete karşı işlenmiş olması ve işlenen suç karşısında failin mahkemeler tarafından yargılanmasıdır. Bu anlayışa göre, kanuna karşı gelinerek işlenen suç devleti mağdur etmiştir ve suçu gerçekleştiren failin daha önceden tespit edilen ceza ile cezalandırılması esastır. İkinci yaklaşım olan dağıtıcı adalet (*distributive justice*) suçu gerçekleştiren failin iyileştirilmesini esas alır. Cezalandırıcı adalet yaklaşımından daha ileri bir adalet anlayışını temsil eden dağıtıcı adalet, suç teşkil eden davranış üzerine odaklanır ve aynı suç farklı kişilerce işlenmiş olsa bile suçun fail tarafından ilk defa işlenmesine veya birden çok kez işlenmiş olması durumlarına göre farklı yaptırımlar uygulanır (Wenzel & Okimoto, 2008, s.375). Son olarak onarıcı adalet (*restorative justice*) yaklaşımı cezalandırıcı ve dağıtıcı adalet anlayışlarından farklı olarak faili ve gerçekleştirdiği fiili değil; mağduru ve mağdurun uğradığı zararların onarılmasını esas alır. Onarıcı adalet anlayışına göre suç, devlete ve kanuna karşı değil; bireye ve topluma karşı gerçekleştirilir. Bu sebeple, fail ile mağdurun diyalog ve anlaşma çerçevesinde bir araya getirilip uzlaştırılması esas alınır. Onarıcı adalet gereği, sadece suçun cezalandırılması ve failin caydırılması yeterli değildir. Bunlara ek olarak failin iyileştirilerek gelecekte bu suçun bir daha işlenmemesine yönelik kökten bir çözüm arayışı temel alınmaktadır (Wenzel & Okimoto, 2008, s.376).

Meşruiyetini yasalarından alan birçok devletin adalet sistemi cezalandırıcı adalet üzerine kuruludur. Ancak cezalandırıcı adalet birçok açıdan yetersiz kalmaktadır (Van Ness & Strong, 2015, ss.45-50). İlk olarak, cezalandırıcı adalet sistemi suçu işleyen ve suça maruz kalan aktörler haricinde ağırlıklı olarak yargıç, savcı, avukat gibi profesyonellerin etkin konumda bulunmasına dayanmaktadır (Daniels, 2013, s.311). İkinci olarak cezalandırıcı adalet sisteminin ana cezalandırma aracı hapisanelerdir; ancak hapisaneler sadece failin özgürlüğünü kısıtlayan bir araç değil aynı zamanda onun kriminal bir ortamda farklı suçları işleyen failerle bir arada kalmasına ve suç kültürünü benimsemesine neden olan bir araçtır. Hapisanelerden çıkan suçluların rahatlıkla topluma entegre olmadıkları ve sosyal ilişki kurmada zorluk çektikleri de bilinmektedir. Bu sebeplerden hareketle, cezalandırıcı adalet, tam olarak caydırıcılığı sağlayamamaktadır. Özellikle toplumun genelini ilgilendiren soykırım, iç savaş ve insan hakları ihlalleri gibi suçlarda hem yeterli cezanın uygulanamaması hem de toplumun zararının tazmin edilememesi söz konusudur. Sonuç olarak, 1970'lerden beri adalet anlayışındaki paradigma değişiminden dolayı cezalandırıcı adaletin yetersiz kaldığı durumlarda onarıcı adalet yaklaşımı ön plana çıkmaktadır (Daniels, 2013, s.307).

2.2. Onarıcı Adalet Yaklaşımının Kavramsal ve Tarihsel Çerçevesi

Onarıcı adalet kavramı ilk kez, hapisanedeki suçlular üzerine çalışan psikolog Albert Eglash tarafından 1977 yılında yayınlanan *Restitution in Criminal Justice: A Critical Assessment of Sanctions* kitabında kullanılmıştır. Eglash, 'onarıcı adalet ve zararın onarılması, cezalandırmanın ve

cezai muamelenin iki alternatifi olarak esasen faile ve mağdura yöneliktir' ifadelerini kullanmaktadır (Eglish, 1997, s.99). Onarıcı adalet kavramının tanımlanması ve nasıl uygulanacağına tarif edilmesi hususunda üzerinde uzlaşmış ortak bir tanım bulunmamaktadır. Onarıcı adalet çalışmalarının temsilcilerinden Tony Marshall'ın 1999 yılında yaptığı tanıma göre onarıcı adalet, suçtan etkilenen tarafların gerçekleşen suçun ve gelecekte suçun doğuracağı sonuçların üstesinden gelmek için topluca bir araya geldikleri süreç olarak ifade edilmektedir (Marshall, 1999, s.5). Birleşmiş Milletler ise onarıcı adaleti, suçu mağdurlara verilen zararı telafi etmeye odaklanarak çözen, faileri yaptıklarından dolayı sorumlu tutan ve sıklıkla toplumu, sorunun çözümüne ortak eden bir süreç olarak tanımlamaktadır (United Nations, 2006, s.6). Literatürde onarıcı adalet kavramı yerine toplulukçu adalet, iyileştirici adalet, uzlaştırıcı adalet, pozitif adalet, ilişkisel adalet veya düzeltici adalet gibi kavramlar da yer almaktadır (Miers, 2001, s.88). Onarıcı adalet kavramının günümüzde halen gelişen ve dönüşen bir kavram olduğunu hatırlanarak kavrama ilişkin tanımların da zaman içinde evrileceğinin altı çizilmelidir.

Onarıcı adalet anlayışında, cezalandırıcı adaletten farklı olarak, ifa edilen suç hangi kanunu ihlal etti sorusu yerine ifa edilen suç, mağduru nasıl zarara uğrattı sorusu temel alınmaktadır. Dolayısıyla, suçun kapsamına giren failin ve mağdurun yargılama sürecine doğrudan katılımı ve bu süreci etkilemeleri esastır. Cezalandırıcı adalet anlayışına göre daha insan odaklı bir anlayışa sahip olan onarıcı adalet anlayışıyla ilgili üç temel özellikten bahsetmek gerekir (McEvoy, Mika & Hudson, 2002, ss.469-470). İlk özellik, onarıcı adaletin toplumu önceleyen anlayışı sayesinde adalet kavramını devlet tekelinden kurtarıp toplum içinde yeniden gündeme getirmesidir. Öne çıkan ikinci temel özellik, bu çalışmanın da konusunu oluşturan, iç savaş ya da soykırım gibi ağır travmalar yaşayan toplumlarda barışın, adaletin ve eşitliğin tesis edilmesi için onarıcı adaletin bir sosyal geçiş süreci olarak kullanılmasıdır. Onarıcı adaletle ilişkin üçüncü ve son özellik ise onarıcı adalet anlayışının, cezalandırıcı adalet anlayışını savunan teorisyenlerce yapılan eleştirilere konu olmasıdır. İleri bir adalet anlayışını temsil eden onarıcı adalet, cezalandırıcı adalet anlayışını savunan teorisyenler tarafından uygun ve orantılı sonuçlar vermediği ve fail ile mağdurun sürece katılımının adalet sisteminin temeli olmadığı şeklinde itham edilmektedir (Roche, 2007, ss.77-78).

Onarıcı adalet kavramı her ne kadar 1970'li yıllarda literatüre girmiş olsa da tarihsel gelişimine baktığımızda bu anlayışın varlığını önceki yüzyıllara, özellikle Batılı olmayan ve kabileler halinde örgütlenen yeni dünya toplumlarının adalet anlayışına kadar geri götürmek mümkündür. Bu topluluklarda suç teşkil eden bir olay meydana geldiğinde iki kabile arasında o kabilelerin önde gelen kişileriyle birlikte düzenlenen ve mağdurun kabilesinin intikam almak amacıyla failin kabilesine saldırmasını engelleyen müzakereler tesis edilmekteydi (Marshall, 1999, s.7). Örneğin, Avustralya yerlileri Aborjinlerin geleneklerine dayanan grup müzakerelerinde (sentencing circles) mağdurlar, failer, onların aileleri ve arkadaşları ile o topluluğun üyeleri yer almaktaydı (Zernova, 2007, s.16). Katılımcıların bir büyük çember oluşturdukları grup müzakerelerinde failin işlediği suçun karşılığı belirlenmekteydi. Yeni Zelanda yerlileri Maorilerin geleneksel uzlaşma sisteminde de (whanau conferences) işlenen bir suçtan sonra mağdurun ailesi ile failin bir araya gelip çatışmaların çözümünü için müzakerede buldukları bilinmektedir (Zernova, 2007, s.10).

Eskiden beri var olduğu bilinen onarıcı adalet anlayışının modern hukuk sisteminde yer edinmesi 1970'li yılları bulmaktadır. 1970'li yılların ilk yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nin farklı eyaletlerinde uzlaştırma merkezleri açılmıştır (McCold, 2006, s.35). Modern hukuk sisteminde ise ilk kez 1974 yılında Kanada'nın Ontario eyaletine bağlı Kitchener kentinde onarıcı adalet programının uygulamaya konulduğu bilinmektedir (McCold, 2006, s.11). İki genç erkeğin 22 haneye zarar vermesinden sonra yargıç, suçluların mağdurlarla bir araya gelmelerine karar vermiş ve böylelikle kayıt altına alınan ilk mağdur – fail uzlaşması gerçekleşmiştir¹. Amerika Birleşik Devletleri'ni ve Kanada'yı 1980'li yıllarda Avrupa ve İskandinavya devletleri izlemiştir: 1981 yılında Norveç'te, 1982 yılında Almanya'da, 1983 yılında Finlandiya'da, 1984 yılında Avusturya'da ve 1985 yılında Fransa'da onarıcı adalet programının ilk örnekleri görülmüştür (McCold, 2006, ss.35-36). Onarıcı adalet kavramı sadece devletlerin hukuk sistemine değil aynı zamanda Avrupa Birliği'nin ve Birleşmiş Milletler'in de gündemine girmiştir. 1999 yılında Avrupa Birliği'nin, uzlaştırma programlarını ceza davalarında kullanmasından sonra 2000 yılında 10. Birleşmiş Milletler Suçun Önlenmesi ve Failerin İyileştirilmesi Kongresi'nde yayınlanan Suç ve Adalet Üzerine Viyana Deklarasyonu'yla onarıcı adalet uygulamasının geliştirilmesi desteklenmiş ve 2000 yılından itibaren onarıcı adalet programları üzerine çalışmalar sürdürülmüştür (United Nations Congress, 2000).

Onarıcı adaletin kavramsal ve tarihsel çerçevesinden yola çıkarak bu adalet anlayışının temel ilkeleri mağdurun desteklenmesi ve iyileştirilmesi, failin işlediği fiilin sorumluluğunu üstlenmesi, failin mağduru anlaması için diyalog kurulması, failin verdiği zararın onarılması, failin gelecekte suç işlemekten kaçınmasının sağlanması, hem mağdurun hem failin topluma yeniden entegre edilmesi olarak özetlenebilir (Kaplan, 2015, ss.72-73). Onarıcı adalet anlayışının bu özellikleri yerine getirebilmesi her ülkede tesis edilen birçok farklı uygulama aracılığıyla mümkün olabilmektedir. Bu pratikler mağdur-fail uzlaştırma programları, aile grup konferansları, grup müzakereleri, arabuluculuk, mağdur panelleri, cezalandırıcı halka veya barıştırmacı halka, ıslah kurulları, failin iyileştirilmesi programları, anma törenleri, tarih komisyonları, hakikat ve uzlaşma komisyonları olarak sayılabilir (United Nations, 2006, s. 12; Zernova, 2007, ss.8-12). Onarıcı adalet, özellikle çocuk ceza davalarında çocukların iyileştirilerek (rehabilitasyonla) topluma yeniden kazandırılmaları için en nitelikli uygulamaları kapsamakla birlikte günümüzde kapsamı genişleyen bu anlayış yetişkin ceza davalarında da sıkça kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise ağır insan hakları ihlallerine uğramış toplumlarda kullanılan onarıcı adalet pratiklerinden hakikat komisyonları ele alınmaktadır. Bu bağlamda, insan hakları bağlamında onarıcı adalet yaklaşımına değinmek gerekmektedir.

2.3. Onarıcı Adalet Yaklaşımının Sınırlılıkları ve İnsan Hakları Bağlamında Yansımaları

İnsan hakları bağlamında onarıcı adalet yaklaşımını ele almadan önce onarıcı adalet yaklaşımının sınırlılıklarından ve ona yöneltilen eleştirilerden bahsedilmeli, onarıcı adalet yaklaşımının birleştirici ve bütünleştirici unsurlarıyla birlikte noksan yönleri de bu yaklaşımın insan hakları kapsamındaki değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulmalıdır.

¹ Uzlaştırma programı, halen onarıcı adalet alanında etkinlik gösteren yardım derneği Mennonite Merkezi Komitesi (Mennonite Central Committee) aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Daha fazla bilgi için: www.mcccana.ca. Son erişim tarihi: 07.04.2023.
*Sorumlu yazar: dalgan@gsu.edu.tr

Onarıcı adalet kavramının ilk sınırlılığı üzerinde uzlaşmış bir tanımının olmamasıdır. Onarıcı adalet tanımları 'sonuca odaklı bir süreç' veya 'kendine özgü uygulamaları olan bir yaklaşım' ile süreçten çok 'adalet değerlerinden bir bütün olmak' arasında çeşitlilik göstermekte, dolayısıyla onarıcı adaletin uygulanması farklılaşmakta ve neyin tam olarak onarıcı adalet kapsamına gireceği belirsizleşmektedir (Daly, 2006, s.135). Onarıcı adaletin kapsamıyla ilgili olan ikinci bir sınırlılık, aynı anda birçok amacı gerçekleştirmeyi hedeflemesidir: mağdurun iyileştirilmesi, failin suçunun farkına varması, ikisi arasındaki uyuşmazlığın çözülmesi, toplumun güveninin yeniden kazanılması ve suçun bir daha tekrar edilmemesinin sağlanması gibi (Von Hirsch, Ashworth & Shearing, 2003, s.22). Bu kadar çok amacın aynı anda gerçekleştirilmeye çalışılması farklı potansiyeldeki uyuşmazlıkların doğmasına da zemin hazırlamaktadır. Onarıcı adaletin uygulamalarıyla ilgili sayılabilecek üçüncü bir sınırlılık, onarıcı adaletin mağdur ile faili bir araya getiren süreçte failin suçunu kabul ederek mağdurla empati kurup kuramayacağını tam olarak bilinmemesi durumudur (Daly, 2006, s.139). Fail empati kurup özür dilese bile bunun içten, samimi ve pişmanlık duyulan bir özür olup olmadığını bilinmemesi onarıcı adalet yaklaşımının zayıflıklarından biridir. Onarıcı adalete yöneltilen bu eleştirilere, bu yaklaşımın daha erken döneminde olduğu ve ilerleyen yıllarda onarıcı adaletin gelişeceği önermeleriyle cevap verilmektedir. Ancak, onarıcı adaleti eleştirenler bu yaklaşımın eskiye dayandığını ve üzerinde uzlaşılacak bir standarda tabii tutulamayacağını iddia etmektedir.

Onarıcı adalet yaklaşımının desteklenen ve eleştirilen yönleriyle birlikte insan hakları bağlamında değerlendirilmesi iki türlü yapılmalıdır. Birincisi, onarıcı adalet mekanizmaları işletilirken bunların insan hakları normlarına uygun bir şekilde gerçekleştirilmesidir. İkincisi ise, insan hakları ihlalleri karşısında onarıcı adalet mekanizmalarının nasıl uygulandığıdır. Onarıcı adalet yaklaşımı, insan hakları ihlallerinin onarılması süreçlerinde devletin rolünü, mağdurlar ile failer arasındaki ilişkileri, politik ve tarihsel olarak suç kavramının nasıl tanımlandığını ve suça nasıl karşılık verildiğini tekrar düşünmemizi sağlar. Bu bağlamda, onarıcı adalet yaklaşımıyla uygulanan mekanizmaların insan hakları normları çerçevesinde gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Onarıcı adalet ve uluslararası insan hakları normları arasındaki ilişki üzerine çalışan Daniel Van Ness iki alanı bir araya getiren beş gereklilikten bahseder: (1) devletlerin mağdurların, failerin ve toplumun çıkarlarını dengelemesi gerekliliği, (2) mağdurların ve failerin uyuşmazlıkların çözümü için resmi ve gayri resmi mekanizmalara ulaşabilmeleri gerekliliği, (3) suçun önlenmesine yönelik kapsamlı eylem gerekliliği, (4) hükümetlerin mağdurlar ve failer için tarafsız, resmi yargılama sağlama gerekliliği, (5) mağdurların ve failerin topluma yeniden kazandırılması için çözüm gerekliliği (Van Ness, 1996, ss.29-30). Uluslararası insan hakları normları çerçevesinde uygulanacak onarıcı adalet mekanizmaları hem mağdur hem fail açısından yeniden insan haklarının ihlali gündeme getirmeyecek şekilde yapılandırılmalıdır.

İnsan hakları ihlallerinin yaşandığı anti-demokratik rejimlerin demokratik sürece geçiş dönemleri ile liberal demokrasilerde yerli halklara karşı sergilenen tarihsel adaletsizliklerle hesaplaşma süreçlerinde insan hakları ihlallerinin onarılmasına ilişkin uygulamalar onarıcı adalet yaklaşımını çağırıştırılmaktadır (Cunneen, 2006, s.356). İnsan hakları ve onarıcı adalet üzerine çalışan Chris Cunneen, onarıcı adaleti destekleyen insan hakları ihlallerinin onarılması uygulamalarını dört başlık altında toplamaktadır: (1) tanıma ve özür, (2) tekrar edilmemesine karşı garanti, (3) zararı karşılama

ve rehabilitasyon için tedbirler, (4) maddi tazminat. Bir sonraki kısımda ayrıntılı olarak inceleneceği üzere bu dört özelliği bünyesinde barındırabilen hakikat komisyonlarının kurulduğu birçok ülkede insan hakları ihlallerinin onarılması için onarıcı adalet yaklaşımına denk düşen uygulamalara yer verilmiştir.

Özetle, onarıcı adaletin neyi kapsadığı üzerine uzlaşmış bir tanım henüz bulunmamaktadır. Buna karşın, özellikle ağır insan hakları ihlallerinin yaşandığı ve toplumsal yaraların açıldığı ülkelerde, cezalandırıcı adaletin toplumların vicdanlarını tatmin etme konusunda eksik ve yetersiz kaldığı durumlarda onarıcı adalet yaklaşımına başvurulduğu görülmektedir. Bir sonraki kısımda onarıcı adalet yaklaşımının önemli ve yaygın bir mekanizması olan hakikat komisyonları pratikleri ve bu pratiklerin onarıcı adalet kapsamında nasıl değerlendirildiği ele alınacaktır.

3. Onarıcı Adalet Mekanizması Olarak Hakikat Komisyonları

3.1. Hakikat Komisyonları

II. Dünya Savaşı'nı takiben 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, uluslararası bağlamda insan hakları normlarını standart altına alan ilk beynamedir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin birçok ülke tarafından kabul edilmesinin üzerinden 70 yıl geçmesine rağmen, Nürnberg ve Tokyo Mahkemeleri ile Birleşmiş Milletler öncülüğünde kurulan eski Yugoslavya ve Ruanda uluslararası ceza mahkemeleri deneyimleri hariç, insan hakları ihlallerinin hesap sorulabilirliği için uluslararası bir mekanizma bulunmamaktadır. Bu sebeple ağır insan hakları ihlallerinin gerçekleştiği birçok ülkede ulusal adaletin yeniden inşa edilmesi için farklı yollar takip edilmektedir. Ulus devlet inşa sürecinin ve bir ölçüde adaleti tesis etmenin bir aracı olarak kurulan hakikat komisyonları otoriter yönetimlerden, iç savaşlardan veya soykırımlardan çıkan toplumların geçmişleriyle yüzleşmeleri ve demokratik bir geleceğe sahip olmaları için uygun bir yol olarak tercih edilmektedir.

Bu çalışmada 'hakikat komisyonları' adıyla nitelenen komisyonlar, birçok ülkede farklı isimlerle anılmaktadır. Bunlardan bazıları kayıp kişiler komisyonu, hakikat ve uzlaştırma komisyonu, hakikat ve adalet komisyonu, hakikat, adalet ve uzlaştırma komisyonu, tarihin açığa kavuşturulması komisyonu gibi isimlerdir (Hayner, 1994, s.604). Onarıcı adalet kavramı gibi hakikat komisyonları kavramıyla ilgili de literatürde üzerine uzlaşmış bir tanım bulunmamaktadır. Bu çalışmada Birleşmiş Milletler'de hakikat komisyonları ve geçiş dönemi adalet süreci üzerine çalışan Priscilla Hayner'ın tanımlaması dikkate alınacaktır. Priscilla Hayner, 1994 yılında hakikat komisyonlarının tanımını şu şekilde yapmıştır: (1) geçmişe odaklı, (2) belli bir olaydan çok zamanın belli bir diliminde gerçekleşen ihlalleri araştırmak için kurulan, (3) kamusal bir rapor yayınlamak amacıyla süreli kurulan, (4) devlet tarafından resmi olarak görevlendirilen komisyonlar (Hayner, 2011, s.11). Ancak Hayner, ilerleyen yıllarda kurulan diğer komisyonları incelemesi neticesinde bu tanımın yetersiz ve çok geniş olduğunu belirtmektedir. Özellikle bu komisyonların, devlet tarafından işlenen insan hakları ihlallerini görece o devletten bağımsız bir şekilde araştırması ve faileri cezalandırmaktan öte mağdur odaklı olması hakikat komisyonlarının tanımının revize edilmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda Hayner, farklı araştırmacıların çalışmalarına da referans vererek hakikat komisyonlarını 2011 yılında yeniden tanımlamıştır: (1) devam eden olaylar yerine geçmişteki olaylara odaklanan, (2) belli bir zaman diliminde meydana gelen belli türdeki olayları araştıran, (3) deneyimlerinden bilgi toplayarak

doğrudan ve kapsamlı bir şekilde zarar gören nüfusla irtibata geçen, (4) sonuç raporu yayınlayarak görevini tamamlayacak şekilde geçici olan, (5) devlet tarafından yetkilendirilmiş ve devletin denetimi altında olan (Hayner, 2011, ss.11-12).

Hakikat komisyonları, bir toplumun şiddet ve insan hakları ihlaline maruz kalan tarihini ortaya çıkarma, iç savaş, soykırım ve diktatörlük gibi dönemlerden sonraki geçiş dönemini hazırlama, toplumun travmalarının üstesinden gelme ve mağdurların iyileştirilmesini sağlama gibi amaçlarla kurulmaktadır. Komisyonlar, kovuşturmanın yerini almak için değil; kovuşturmanın mümkün olmadığı ağır ihlal durumlarında onları açığa çıkarmak için kurulurlar. Aynı anda çok sayıda mağdura ulaşma imkanı sağlayan hakikat komisyonlarında, bireylere, kaybolan insanların geleceklerini öğrenme ve geçmişteki hak ihlalleri hakkındaki gerçekleri öğrenme hakları tanınır. Komisyonun çalışmaları, toplumun kendilerinden gizlenen ve inkar edilen geçmişi tanımaya ve anlamasına yardımcı olur ve bu vesileyle mağdurların seslerini ve hikayelerini kamuya duyurur. Hakikat komisyonları ayrıca kurumsal ve siyasal reformlar için tavsiyelerde bulunarak ileride gerçekleşebilecek ihlalleri de önlemeye çalışır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği tarafından 2006 yılında hazırlanan 'Çatışma Sonrası Devletler İçin Hukukun Egemenliği Araçları: Hakikat Komisyonları' yayınında hakikat komisyonları, çatışma sonrası toplumların geçiş süreçlerinde hukukun egemenliği tesis edilirken başvurulan bir araç olarak nitelendirilmiştir. Birçok hakikat komisyonunun incelenmesi neticesinde Birleşmiş Milletler, bir devletin ne zaman ve hangi durumlarda hakikat komisyonu kurduğunu üç önemli unsurla açıklamıştır (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2006, ss.2-3). Birincisi, geçmişteki ihlallere yönelik ciddi bir tahkikata izin verecek, teşvik edecek ve destekleyecek bir siyasi irade olmalıdır. Hükümetler, sürece desteklerini fon sağlayarak, devlet arşivlerine açık erişim izni vererek ve devlet memurlarına işbirliği yapmaları için açık talimat vererek sağlayabilir. İkincisi, şiddetli çatışma, savaş veya baskıcı uygulamalar sona ermiş olmalıdır. Güvenlik henüz tam olarak sağlanamamış olsa da mağdurların ve tanıkların aleni olarak konuşmaktan korkmamaları için şiddetli çatışmaların bitmiş olması gerekir. Üçüncüsü ise, böyle bir araştırma sürecinin yürütülmesi ve işbirliklerinin sağlanması mağdurların ve tanıkların faydasına olmalıdır.

3.2. Hakikat Komisyonlarının Onarıcı Adalet Kapsamında Değerlendirmesi

Hakikat komisyonlarının onarıcı adalet kapsamında değerlendirilmesi, komisyonların onarıcı adaleti bir alternatif olarak mı yoksa bir amaç olarak mı algıladığına göre iki türlü yorumlanabilir (Llewellyn, 2007, ss.352-353). İlk olarak hakikat komisyonları, birçok farklı sebepten dolayı kovuşturma ve cezalandırma adaletinin mümkün olmadığı geçiş dönemi zamanlarında bir ölçüde adalet sunabildiği için başvurulan bir kurum olarak onarıcı adaleti bir alternatif olarak görmektedir. Bir diğer deyişle, çok geniş çapta ağır insan hakları ihlallerinin gerçekleştiği yerlerde kovuşturma ve cezalandırma adaletinin gereği gibi sağlanamamasından dolayı kurulan hakikat komisyonları, 'herkese mümkün olduğunca adalet' prensibiyle kurulmaktadır. Hakikat komisyonlarının ikinci varoluş formu ise, onarıcı adaleti bir amaç olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Ağır insan hakları ihlallerine karşı kısmi adalet sağlamak yerine, kovuşturma ve cezalandırma adaletinden farklı türde bir adalet sağlayan onarıcı adalet, ihtiyaç duyulan farklı gereksinimleri karşıladığı için bir amaç olarak görülmektedir. Herkese mümkün olduğunca adalet prensibiyle kurulan hakikat komisyonları,

kovuşturma ve cezalandırıcı adalet yerine onarıcı adaleti bir alternatif olarak değerlendirir. Onarıcı adaletin uygun adalet şekli olarak kullanılmasında ise, hakikat komisyonları onarıcı adaleti bir alternatif olarak değil; ceza adalet sisteminin bir parçası olarak değerlendirir.

Buna göre onarıcı adaleti amaç olarak gören hakikat komisyonları ile bu yaklaşım arasında dört temel özellik belirlemektedir. Birincisi, hakikat komisyonları, kovuşturma ve cezalandırma adaleti mümkün olsa bile onarıcı adalet yaklaşımıyla kuruldukları takdirde çatışma sonrası toplumların geçiş dönemi için en iyi ve en uygun kurumdur (Llewellyn, 2005, ss.90-92). Eğer adalet özünde onarıcı olarak algılanırsa, tam adalete hiçbir zaman cezalandırıcı adalet yaklaşımıyla veya kovuşturmayla ulaşılamayacağı bilinmektedir. İkincisi, onarıcı adaleti amaç edinen hakikat komisyonları geçmişteki insan hakları ihlallerine ve şiddete adil bir gelecek kurma niyetiyle karşılık veren en iyi mekanizmadır (Llewellyn, 2005, s.95). Adil bir gelecek kurma niyeti sayesinde hakikat komisyonlarının üstleneceği rol belirgin hale gelmektedir. Üçüncü özellik ise, hakikat komisyonlarının geçmişteki yaraların nasıl sarılacağı, gelecekte iyileştirmelerin nasıl yapılacağı ve adaletin nasıl tesis edileceğiyle ilgili geçiş dönemine bir örnek, bir deneyim sunması; diğer bir deyişle, bir antrenman sahası olmasıdır. Dördüncü ve en temel özellik ise, ağır insan hakları ihlallerine karşılık hakikat komisyonlarında cezalandırıcı adalet yerine onarıcı adaletin desteklenmesi, insan hakları ihlallerinin onarılabilir olması sayesinde (Llewellyn, 2007, s.357). Diyalog, anlaşma, uzlaşma gibi onarıcı adaletin temel prensipleri insan hakları ihlalleri söz konusu olduğunda, gelecekte bu ihalelerin tekrar yaşanmaması için cezalandırıcı adaletin önüne geçmektedir.

Hakikat komisyonlarında onarıcı adaletin uygulanmasına yönelik eleştirilere kısaca değinmek gerekirse, bu eleştiriler genel olarak onarıcı adalet mekanizmalarını suçluluğu cezalandırmadığı için adaletsiz olmakla itham etmektedir (Morris, 2002, s.610). Ancak, toplumsal bağların onarılmasının hedeflendiği onarıcı adalette cezalandırma gibi tek bir mekanizmanın uygulanması söz konusu değildir. Ayrıca, onarıcı adalet kavramının yanlış anlaşılmasından dolayı sanki daha önceden mevcut olan bir adalet kesintiye uğramış ve onun onarımı sağlanacakmış gibi eleştiriler yapılması onarıcı adalet yaklaşımının özünün tam olarak anlaşılmadığını göstermektedir. Aynı şekilde, toplumsal bağların onarılması için daha önceden sağlam ve bütünlüklü bir toplum yapısının olması gerekliliği de bir diğer eleştiridir (Woolford & Nelund, 2019, s.193) Son olarak, onarıcı adalet yaklaşımıyla kurulan hakikat komisyonları, mağdurların iyi bir şekilde iyileştirilememesi (rehabilitate edilememesi), faillerin kamu vicdanını rahatlatarak şekilde yargılanmaması, toplumun tam olarak uzlaşmaması veya birçok mağdurun iyileştirilmesinin komisyonların işlevini tamamlamasından sonra gerçekleştirilmesi gibi sebeplerle eleştirilmektedir (Morris, 2002, s.600).

4. İnsan Hakları İhlallerinin İncelenmesinde Onarıcı Adalet Yaklaşımıyla Kurulan Hakikat Komisyonlarının Etkililiği

4.1. Hakikat Komisyonları Deneyimleri

Uluslararası normların belli standartlar altında işletildiği mahkemelerin aksine hakikat komisyonları birçok açıdan kuruldukları ülkelerde farklılaşırlar. 2018 yılına kadar kurulan komisyonların devlet eliyle, sivil toplum kuruluşları aracılığıyla veya Birleşmiş Milletler tarafından kurulduğu görülmüştür. Hakikat komisyonlarının üzerinde uzlaşmış bir tanımı olmadığı gibi 1970'li yıllardan beri kurulan komisyonların hangilerinin hakikat komisyonu niteliğinde olduğu da araştırmacılar tarafından

farklılaştırılmaktadır. Hakikat komisyonları literatürüne bakıldığında, 2016 yılında *Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy* kitabını kaleme alan Onur Bakiner, 1983'ten 2014'e 33 hakikat komisyonu tanımlarken (Bakiner, 2016, ss.27-29), Priscilla Hayner 2010 yılında yayınlanan *Unspeakable Truths* kitabında 1974'ten 2009'a kadar 40 hakikat komisyonu listelemiştir (Hayner, 2011, ss.xi-xii). Hakikat komisyonlarının sayısı, hangi amaçla kuruldukları ve neye hizmet ettikleri konusundaki farklılıklar sebebiyle değişmektedir. Güncel hakikat komisyonları üzerine çalışan internet üzerinde yer alan kaynaklarda ise daha geniş bir liste yer almaktadır. Wisconsin Üniversitesi siyaset bilimi profesörleri tarafından 2005 yılında oluşturulan Geçiş Dönemi Adaleti Veritabanı Projesi 1970'ten günümüze geçiş dönemi adaletini kapsayan mahkemelerin, hakikat komisyonlarının, genel afların ve arındırma politikalarının verilerine yer vermektedir. Ek-1 tablosunda yer aldığı üzere Geçiş Dönemi Adaleti Veritabanı Projesi 1970'ten günümüze 58 hakikat komisyonunu başlangıç-bitiş tarihlerine, komisyonun yürütülme düzeyine ve komisyonun hedeflediği fail türüne göre listelemektedir (Transitional Justice Database Project, bkz. Ek-1).

Farklı devletlerde kurulan hakikat komisyonları, işlenen insan hakları ihlallerine, komisyonların yürütülme düzeyine, hedef alınan failere, kurulma biçimine ve komisyonun üyelerinin belirlenmesine kadar farklı dinamiklere sahiptir ve dolayısıyla hakikat komisyonları deneyimlerinin tümüne atfedilen bir değerlendirme yapmak zordur. Bu farklı deneyimlerden bazılarını kısaca değinmek gerekirse 1974 Uganda, 1983 Arjantin, 1990 Şili, 1992 Almanya, 1992 El Salvador ve 1995 Güney Afrika hakikat komisyonları deneyimlerine göz atılabilir. Bu örneklerin seçilmesinin sebebi, her hakikat komisyonu deneyiminin kendi dönemine göre bazı ilkleri gerçekleştirmiş olmasıdır. Örneğin, aşağıda bahsedildiği üzere 1974 Uganda deneyimi ilk hakikat komisyonu deneyimi olarak nitelendirilirken, 1992 El Salvador deneyimi ilk kez Birleşmiş Milletler eliyle kurulan bir komisyonu işaret etmekte ve 1992 Almanya deneyimi Avrupa kıtasının ilk kez tecrübe ettiği hakikat komisyonu olma özelliğini taşımaktadır.

Uganda'da 1974 yılında '1971'den Beri Kaybolan İnsanları Tahkik Etme Komisyonu' kamuda kayıpların araştırılmasına yönelik artan baskı sonucu Idi Amin Dada yönetimi altında kurulmuştur. Komisyon, 545 tanığın kamuya açık bir şekilde dinlenmesi ve 308 kaybolma vakasının kayıt altına alınması sebebiyle birçok araştırmacı tarafından ilk hakikat komisyonu olarak nitelendirilmektedir (Hayner, 1994, s.612). Ancak hem kayıp vakalarının Amin yönetimi altında yaşanması hem de komisyonun bu yönetimin gözetiminde kurulması sebebiyle komisyon sadece göstermelik olarak var olmuş, Amin yönetimi tarafından ne komisyon raporunun yayınlanmasına izin verilmiş ne de komisyonun tavsiyeleri dikkate alınmıştır. Ayrıca Uganda, iki farklı hükümet tarafından iki farklı komisyonun kurulduğu ilk ülkedir. 1986 yılında Museveni hükümetinin iktidar gelmesinden sonra, 8 yıl sürecek 'İnsan Hakları İhlallerinin Tahkikatı Komisyonu' kurulmuş, ancak soruşturmaların sonuçları yayınlansa da tam olarak bir rapor ortaya konulmamıştır.

Arjantin'de 1976 – 1983 yılları arasında hüküm süren askeri rejimin insan hakları ihlallerinin araştırmak üzere 1983 yılında kurulan 'Arjantin Kayıp Kişiler Ulusal Komisyonu' uluslararası dikkatleri üzerine çeken ve hakikat ile adalet arayışı içinde olan geçiş dönemindeki ülkelere örnek gösterilen bir komisyon olma özelliği taşımaktadır. Komisyon tarafından basılan 9.000 kayıp kişinin vakalarının yer aldığı rapor, tüm ulusa yayılmıştır. Raporun kısa süre içinde kitaplaştırılması, en çok satanlar

listesine girmesini sağlamıştır. 1990 yılında kurulan 'Şili Ulusal Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu', 17 yıllık askeri rejim içinde ölüm ve kayıp ile sonuçlanan 3.400 vakaya ulaşmış ve bu zamana kadar kurulan diğer komisyonların aksine, her vakayı 60'tan fazla üyesi ile tek tek incelemiştir. Komisyonun sonuç raporu 1990 yılında yayınlanmış, devlet başkanı Aylwin mağdurlardan ve yakınlarından devlet adına özür dilemiş ve ordudan şiddet eylemlerini kabul etmesini istemiştir.

Hakikat komisyonlarının çoğunlukla insan hakları ihlallerinin yoğun yaşandığı Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde kurulduğu tespit edilmektedir. İlk kez bir Avrupa ülkesinde ise Almanya'da, Doğu Almanya'nın 1949 – 1989 yılları arasında komünist yönetim altında insan hakları ihlallerini incelemek üzere 1992 yılında kurulmuştur (Yoder, 2007, s.70). Komisyon, ihlallere ve mağduriyetlere odaklanmak yerine ihlallerin kayıtlarına ve belgelerine ulaşmak, onları halkın erişimine sunmak için çalışmıştır. İki yıllık çalışmanın sonunda, 1994 yılında yayımlanan 18 ciltlik komisyon raporu Alman Parlamentosuna sunulmuştur. Rapor, insan hakları ihlallerine yönelik tanık ifadelerini içermekte ve ihallerin tazmin edilmesine yönelik onarıcı önlemlerin alınmasını ön görmekteydi. 1995 – 1988 yılları arasında kurulan ikinci komisyon ise ihlallerin tazmin edilmesine yönelik tazminat programlarının genişletilmesi ve uygulanması noktasında görev almıştır (Yoder, 2007, s.73).

1992 yılında kurulan bir diğer komisyon ise, ilk kez Birleşmiş Milletler'in girişimiyle kurulmuş ve üyeleri Birleşmiş Milletler tarafından atanmış El Salvador Hakikat Komisyonu'dur. 1980 – 1992 arasındaki El Salvador iç savaşı esnasında yaşanan insan hakları ihlallerini araştırmak için kurulan komisyon, sonuç raporunda sorumluları listelemiş ve failerin görevden alınmalarını sağlamıştır. Kısaca özetlenen birkaç komisyon örneğinden hareketle komisyonların amaçlarının, işleyişlerinin ve sonuçlanmalarının her ülkenin dinamiklerine göre farklılaştığı sonucuna varılabilir. 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası örgütlerin ve uluslararası kamuoyunun desteğiyle birlikte baskıcı rejimlerden ve iç savaşlardan geçen birçok ülkede kurulan hakikat komisyonları 2000'li yıllarda artarak kurulmaya devam etmiştir. Bu komisyonlar arasında en çok ses getirenlerden biri olan 'Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu' deneyimi, onarıcı adalet yaklaşımını birçok açıdan uygulayabilen bir komisyon olması özelliğiyle literatürde önemli bir yere sahiptir. Kamuya açık dinlemeler, komisyon çalışmasının bir parçası olmaktan ziyade gerçekten mağdur odaklı dinlemeler olup uluslararası alanda bir etkiye sahiptir. Güney Afrika deneyimi, zaman içinde hakikat komisyonlarının bir normu haline gelmiştir. Bu sebeple hakikat komisyonlarının tarihinin, Güney Afrika deneyiminden önce ve sonra olmak üzere ikiye ayrılması gerekliliği ifade edilmiştir (Freeman, 2006, s.24). Bir sonraki kısımda Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun özelliklerine kısaca değinildikten sonra bu komisyonun insan hakları ihlallerini inceleme sürecinin onarıcı adalet kapsamında değerlendirmesi yapılacaktır.

4.2. Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu Deneyimi

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (*South African Truth and Reconciliation Commission*) 1948 ve 1994 yılları arasında 46 yıl süren ırk ayrımcılığına dayalı Apartheid rejimi zamanında gerçekleşen insan hakları ihlallerini araştırmak için 1995 yılında kurulmuştur. 1948 yılında Apartheid rejimini yöneten Ulusal Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte, sömürge döneminde var olan ırkçı ve ayrımcı politikalar kurumsallaşmaya başladı. Çoğunlukta olan siyahlar, azınlık beyazlar tarafından uzun yıllar boyunca insan hakları ihlallerine varan uygulamalarla baskı altında tutuldu. 1989 yılında F. W. De Klerk'in Güney Afrika'nın başkanı olmasından sonra dünyadaki birçok önemli değişim ve

dönüşümle birlikte Güney Afrika da dönüşmeye başladı. 27 yıl hapis hayatı süren Nelson Mandela'nın 1990 yılında serbest bırakılmasının ardından Apartheid rejiminin birçok ırkçı yasası iptal edildi. 27 Nisan 1994 tarihinde yapılan ilk demokratik seçimlerle Nelson Mandela, Güney Afrika Cumhuriyeti başkanı seçildi. Hükümetin ve Afrika Ulusal Kongresi'nin müzakereleri sonrası demokratik bir düzene geçiş için kamuoyu önünde tanıklıklar aracılığıyla Güney Afrika'da önceden yaşanan ihlallerin muhatapları olan mağdurların ve failerin dinlenmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Temmuz 1995'te Mandela'nın imzaladığı Ulusal Bütünlüğün Sağlanması ve Uzlaşma Yasası ile Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu kuruldu. Komisyonun araştırma alanı 1960 – 1994 yılları arasında siyasi motivasyonla gerçekleştirilen öldürme, kaçırma, işkence, suikast, azmettirme gibi vakaların sebebiyet verdiği insan hakları ihlallerini kapsamaktaydı (Chapman & Ball, 2001, s.13). Anglikan Kilisesi'nin başpiskoposu Desmond Tutu'nun başkanlık yaptığı komisyon üyelerinin tamamı Güney Afrikalı siyahi, melez ve beyaz üyelerden oluşmaktaydı. Komisyonun yetki alanı yargı sürecini etkileyebilmekten, failerin itirafları neticesinde yargılanıp yargılanmama kararını vermekten, devletin ve güvenlik güçlerinin ellerinde bulunan tüm belgelere açık erişim hakkından ve mağdur ya da fail fark etmeksizin tanıklık etmesi için gerekli kim varsa duruşmaya çağırma yetkisinden oluşmaktaydı (Hakikat, Adalet, Hafıza Merkezi, 2013, s.93). Af Komitesi, İnsan Hakları İhlalleri Komitesi, Rehabilitasyon ve İyileştirme Komitesi adı altında üç komiteden oluşan, 300 kişinin çalıştığı, Cape Town merkez olmak üzere Johannesburg, East London ve Durban şehirlerinde bölge ofislerinin bulunduğu ve ilk 2.5 yılda 18 milyon dolarlık bütçenin ayrıldığı komisyon, yapısal unsurlarıyla kendinden önceki tüm hakikat komisyonlarından ayrılan bir özelliğe sahipti (Hayner, 2011, ss.27-28). Nisan 1996'da başlayan mağdurların ve failerin dinlendiği otumlarda 21.000 mağdur ifade verdi, bunlardan 2.000'i halka açık bir biçimde tanıklıkta bulundu. Komisyona 7.115 af başvurusu yapıldı ve bunlardan 1.167'si kabul edilirken, 145'i kısmi affa uğradı ve 4.500'ü reddedildi (Hayner, 2011, ss.29-30). Mağdurların ve failerin dinlendiği oturumlar televizyonlardan ve radyolardan naklen yayınla tüm ülke geneline duyurulmaya çalışıldı. 1998 yılında beş cilt halinde yayınlanan rapor üç temel tavsiye sunmaktaydı (TRC Report, 2003). Komisyon, ilk olarak insan hakları ihlaline uğrayan mağdurlara altı yıl boyunca her yıl yaklaşık 3.500 dolarlık maddi ve manevi tazminat ödenmesini, ikinci olarak toplumların birlikte yaşamasını mümkün kılacak ve ayrımcılığa son verecek şekilde dinsel kurumların, iş sektörünün, yargının, eğitim kurumlarının ve ordunun reforme edilmesini ve üçüncü olarak kanıtlar dahilinde af talebi reddedilenlerin yargılamalarının devam ettirilmesini teklif etmiştir.

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, onarıcı adalet kapsamında değerlendirilmesi en mümkün olan komisyondur; çünkü, komisyonun raporunda belirtilen 'Kavramlar ve Prensipler' bölümünde onarıcı adalet kavramına değinmektedir. Onarıcı adaleti desteklemeye yer verilerek, 'öç alma değil anlama ihtiyacı, misilleme değil onarma ihtiyacı, mağduriyet değil insaniyet ihtiyacı' ifadeleri kullanılmıştır (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998, ss.125-126). Güney Afrika komisyonunun en önemli özelliği af karşılığında failerin sürece dahil edilmeleridir. Bu bağlamda komisyonun amacı, onarıcı adalet sürecinde suistimallerden etkilenen herkesi bir araya getirerek ilişkilerini iyileştirmek olmuştur. Güney Afrika komisyonundan önceki hakikat komisyonları genel af uygulamakta ve failerin sorumluluk alıp suçlarını kabul etmeleri için bir teşvikte bulunmamaktaydı. Ancak Güney Afrika komisyonu süreci dönüştürerek af talebinde bulunulmasını

faillerin bireysel başvuru yapmalarına, siyasi motivasyonla işledikleri suçlarını itiraf etmelerine ve sürece katılımı ilgili istek göstermeleri prosedürlerine bağlamıştır. Dolayısıyla, onarıcı adalet mekanizmasının çalışabilmesi ve daha adil bir gelecek kurulabilmesi için yeni uygulamalar getirilmiştir. Güney Afrika komisyonunda gerçekleştirilen oturumlarda mağdurların dinlenmesi, mağdur yakınlarının tanıklık etmesi, faillerin sürece dahil edilmeleri ve tüm bunların kamuya açık bir şekilde gerçekleştirilmesi onarıcı adalet unsurlarındandır. Komisyonun onarıcı adalet sürecine örnek teşkil ettiği bir diğer özellik, Güney Afrika komisyonunun geleceğe yönelik çalışmalar gerçekleştirmesidir. Komisyonun 2003 yılında yayınlanan son raporunda belirttiği tavsiyeler daha adil, daha eşitlikçi, daha güçlü bir topluma sahip olmayı hedeflemektedir (TRC Report, 2003). Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu birçok yönüyle onarıcı adalet yaklaşımıyla birebir örtüşse de birçok noktada da eksiklik göstermektedir. Onarıcı adalet perspektifinden en önemli zayıflığı, mağdurlara ve failere yönelik birbirinden ayrı iki komitenin oluşturulmasıdır (Llewellyn, 2007, s.364). Faillerin Af Komitesi aracılığıyla ve mağdurların da İnsan Hakları İhlalleri Komitesi aracılığıyla sürece dahil olmaları her iki tarafın yüz yüze gelmesini zorlaştırmış ve onarıcı adaletin temel prensibi olan karşılıklı diyalogun sağlanmasına ket vurmuştur. Komisyonun bir diğer zayıf kaldığı alan, faillerin iyileştirilmesi ile mağdurların zararlarının onarılmasının örtüşmemesidir. Komisyonun mağdurların zararlarının onarılmasında sınırlı yetkisinin olması karşısında failere af sağlayabilme yetkisinin olması her iki tarafın dengelenmesi açısından bir sorun teşkil etmekte ve Güney Afrika komisyonu özelinde bu durum, onarıcı adaletle karşı bir tezat oluşturmaktadır.

Bu açıklamalardan hareketle Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun onarıcı adalet uygulamasında ideal bir model olduğu veya onarıcı adaleti en iyi temsil eden model olduğu anlaşılmamalıdır. Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu birçok eksiğiyle beraber çatışma sonrası geçiş döneminin yönetilmesinde onarıcı adalet yaklaşımının mümkün olabileceğini gösteren önemli komisyonlardan biridir.

4.3. Tartışma

İnsan hakları ihlallerinin incelenmesinde bir onarıcı adalet mekanizması olarak hakikat komisyonlarının gerekliliği ve etkililiği bu bölümde tartışmaya açılmaktadır. Onarıcı adalet yaklaşımıyla kurulan hakikat komisyonlarının insan hakları ihlallerinin araştırılmasında, ortaya çıkarılmasında ve incelenmesinde önemli bir rolü vardır. İnsan haklarına maruz kalan toplumların başarılı bir geçiş dönemi yaşayabilmeleri için neden hakikat komisyonlarının gerekli olduğu üç sebeple özetlenebilir. Birincisi, hakikat komisyonlarının hakikati, onu birebir yaşayan bireyler vasıtasıyla açığa çıkarabilmesidir. Ancak, genellikle otoriter rejimler tarafından baskı altında tutulan veya sivil savaşlarda güçlü ordular tarafından ezilen halk, bu süreçler içerisinde kimin hangi şiddet eylemlerinden sorumlu olduğuna tanık olmaktadır. Bir diğer deyişle, bu süreç içerisinde hakikatin toplum nezdinde ortada olduğu varsayılmaktadır. Hakikat komisyonunun bu anlamda gerekliliği hakikati ortaya çıkarmakla birlikte kabul edilmesini de sağlamaktır. Kabul etmek (*acknowledgement*), devletin suçlarını kabul etmesi ve neyin yanlış yapıldığını bilmesi anlamına gelmekte ve ancak resmi bir şekilde kabul edilmesinden sonra toplumsal yaralar iyileşmeye başlamaktadır (Neier, 1990, s.34). Diğer yandan hakikatin öğrenilmesi insan hakları hukukunun bir parçası olan hakikati bilme hakkı (the right to truth) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. maddesi tarafından da

korunmaktadır². Bu bağlamda uluslararası insan hakları savunucuları 19. maddeye dayanarak devletleri hakikati ortaya çıkarma ve bildirme konusunda zorlayabilmektedir. Hakikat komisyonlarını gerekli kılan ikinci husus, komisyonların mağdurların zararlarının giderilmesinde ve toplumsal bütünlüğün yeniden sağlanmasında diğer mekanizmalardan daha kuvvetli olmasıdır. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi onarıcı adalet yaklaşımının uygulama sahalarından biri olan hakikat komisyonları, cezalandırıcı veya dağıtıcı adalet yaklaşımlarının uygulama sahalarından daha çok toplumsal bütünlüğü inşa etmeye uygun bir zemin oluşturmaktadır. Son olarak hakikat komisyonlarını gerekli kılan üçüncü unsur ise, komisyonların hak, adalet, hukuk ve eşitlik ilkelerini gözeterek büyük yıkımlardan çıkmış toplumlara geçmişiyile yüzleşmiş bir gelecek sunma potansiyeline sahip olmasıdır. Komisyonlar, gelecekte tekrar aynı adaletsizliklere ve eşitsizliklere mahal vermemek için tavsiye kararlar vermekte ve komisyonların faaliyetleri raporlandırılmaktadır. Ancak ne var ki, intikam gütmeksizin uzlaşma amacıyla başvuru komisyonlarına karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Hakikat komisyonlarına karşı çıkanlar komisyonların bir çeşit tarih yorumlaması yapmaktan öteye gitmediklerini ve suçluları cezalandırmadıklarını iddia etmektedir (Wiebelhaus-Brahm, 2007, ss.19-20). Her ne kadar, onarıcı adalet yaklaşımını benimseyen hakikat komisyonları cezalandırmaya değil uzlaşmaya önem veriyor olsa da, Güney Afrika deneyiminde de olduğu gibi insan haklarını ihlal eden faille af verilmesi hem ulusal hem de uluslararası çapta yankı uyandırmıştır.

Bu noktada hakikat komisyonlarının etkililiği komisyonları destekleyenlerle ona karşı çıkanlar arasından kendini göstermektedir. Bir hakikat komisyonu kurmak, bir devleti insan haklarına saygılı, barışçıl ve uzlaşmacı hale getirmenin yollarından sadece bir tanesidir. Ancak, deneyimlerden hareketle hakikat komisyonlarının cezalandırıcı adalet yaklaşımının en önemli mekanizması olan ceza mahkemeleriyle paralel çalışması halinde önemli ölçüde etkili olabileceği ifade edilmektedir. Normal şartlarda cezalandırıcı adalet sisteminden tarihi veya sosyo-politik olguların arka planlarına yönelik derinlemesine bir inceleme yapması beklenemez. Hakikat komisyonlarının bu derinlemesine incelemeyi yapması, gerçeği ortaya çıkarması ve bu gerçeği devlet tarafına kabul ettirmesi, failleri topluma yeniden entegre etmesi, mağdurların zararlarını gidermesinden sonra mağdurların verilen cezadan tatmin olabilmesi ve faillerin işledikleri suçlara göre yargılanabilmesi için ceza mahkemeleriyle işbirliği içinde olması sürecin etkinliği açısından önemlidir. Karşı taraftan bakıldığında da aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Çalışmanın birinci kısmında belirtildiği gibi ceza mahkemeleri bir noktaya kadar işlevseldir; dolayısıyla kalıcı bir çözüm için hakikat komisyonlarıyla işbirliği gerçekleştirilmelidir.

5. Sonuç

İnsan hakları ihlallerine sebebiyet veren iç savaşlardan, soykırımlardan ve baskıcı rejimlerden sonra bir ülkenin insan haklarına saygılı demokratik bir rejime geçiş süreci uzun ve engebelidir. İnsan hakları ihlallerinin sadece ortaya çıkarılması ve faillerin cezalandırılması bir ülkenin güvenli bir gelecek inşa etmesi için yeterli değildir; bunun için geçmişle yüzleşilmesi, mağdurların iyileştirilmesi ve faille mağdurlar arasında uzlaşının sağlanması gerekir. Mağduriyetin giderilmesini esas alan onarıcı adalet yaklaşımı, cezalandırıcı ve dağıtıcı adalet yaklaşımlarından farklı olarak çeşitli

² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Madde 19: Herkesin düşünce ve anlatım özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak düşüncelerinden dolayı rahatsız edilmemek, ülke sınırları söz konusu olmaksızın, bilgi ve düşünceleri her yoldan araştırmak, elde etmek ve yaymak hakkını gerekli kılar.

*Sorumlu yazar: dalgan@gsu.edu.tr

uygulamalarla bu diyalogu kurmaya çalışır. Uzlaşının, diyalogun ve mağdurların esas olduğu hakikat komisyonları da onarıcı adalet yaklaşımının önemli mekanizmalarından bir tanesidir.

Geçmişten günümüze hakikat komisyonları deneyimleri baskıcı rejimlerden demokratik rejimlere geçiş sürecinde olan ülkelerde önemli aşamalar kaydedilmesini sağlamıştır. Geçmişle yüzleşmesi ve güvenli bir gelecek inşa edilmesi için insan hakları ihlallerinin aydınlatılmasında ve kabul edilmesinde hakikat komisyonlarının etkisi büyüktür; ancak yine de, uzlaşığı sağlamada hakikat komisyonlarının kullandığı af yetkisi pek çok eleştirinin odağı haline gelmektedir. Bu noktada cezalandırıcı adaleti, onarıcı adalete yeğ görmektense iki adalet sistemine bir arada başvurulması bir yandan komisyonların toplumsal uzlaşığı sağlamasındaki etkisini artırırken diğer yandan da adaletin yerini bulmasına yardımcı olacaktır. İnsan hakları ihlallerinin incelenmesinde tek başına ceza yargılamaları çare değildir; hakikat komisyonlarının geçmişi aydınlatma fonksiyonu, uzlaşığı ve diyalog odaklı olması adil bir gelecek için gereklilik arz etmektedir.

EK – 1. GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ VERİTABANI PROJESİ'NE GÖRE HAKİKAT KOMİŐYONLARI

	Ülke	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	Komisyonun yürütölme düzeyi	Komisyonun hedefindeki fail
1	Pakistan	1971 - 1974	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
2	Uganda	1974 - 1975	Yerel	Devlet aktörleri
3	Zambiya	1975 - 1976	Yerel	Devlet dışı aktörler
4	Hindistan	1977 - 1988	Yerel	Devlet aktörleri
5	ABD	1980 - 1983	Yerel	Devlet aktörleri
6	Kenya	1983 - 1984	Yerel	Devlet aktörleri
7	Arjantin	1983 - 1984	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
8	Uruguay	1985 – 1985	Yerel	Devlet aktörleri
9	Uganda	1986 – 1994	Yerel	Devlet aktörleri
10	Güney Afrika	1990 – 1990	Yerel	Devlet aktörleri
11	Şili	1990 – 1991	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
12	Çad	1990 – 1992	Yerel	Devlet aktörleri
13	Nepal	1990 – 1990	Yerel	Devlet aktörleri
14	Güney Afrika	1991 – 1992	Yerel	Devlet aktörleri
15	Almanya	1992 – 1994	Yerel	Devlet aktörleri
16	El Salvador	1992 – 1993	Yerel ve Uluslararası	Devlet aktörleri
17	Zambiya	1993 – 1995	Yerel	Devlet aktörleri
18	Sri Lanka	1994 – 1997	Yerel	Devlet aktörleri
19	Burundi	1995 – 1996	Uluslararası	Devlet ve devlet dışı aktörler
20	Güney Afrika	1995 – 2003	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
21	Brezilya	1995 – 2007	Yerel	Devlet aktörleri
22	Haiti	1995 – 1996	Yerel	Devlet aktörleri
23	Guatemala	1997 – 1999	Yerel ve Uluslararası	Devlet ve devlet dışı

	a			aktörler
24	İsveç	1997 – 1999	Yerel	Devlet aktörleri
25	Sri Lanka	1998 – 2000	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
26	Zambiya	1998 – 2001	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
27	Litvanya	1998 – 2012	Yerel	Devlet aktörleri
28	Estonya	1998 – 2008	Yerel	Devlet aktörleri
29	Burkina Faso	1998 – 2000	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
30	Nijerya	1999 – 2002	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
31	Lübnan	2000 – 2000	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
32	Uruguay	2000 – 2003	Yerel	Devlet aktörleri
33	Güney Kore	2000 - 2012	Yerel	Devlet aktörleri
34	Güney Kore	2000 - 2004	Yerel	Devlet aktörleri
35	Panama	2000 - 2002	Yerel	Devlet aktörleri
36	Lesotho	2000 - 2001	Yerel	Devlet aktörleri
37	Lübnan	2001 - 2002	Yerel	Devlet dışı aktörler
38	Jamaika	2001 - 2002	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
39	Peru	2001 - 2003	Yerel	Devlet aktörleri
40	Doğu Timor	2002 - 2005	Yerel ve Uluslararası	Devlet ve devlet dışı aktörler
41	Endonezya	2002 - 2005	Yerel ve Uluslararası	Devlet ve devlet dışı aktörler
42	Sierra Leone	2002 - 2004	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
43	Gana	2003 - 2004	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
44	Cezayir	2003 - 2005	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
45	Şili	2003 - 2004	Yerel	Devlet aktörleri
46	Paraguay	2003 - 2008	Yerel	Devlet aktörleri
47	Bosna Hersek	2003 - 2004	Yerel	Devlet aktörleri
48	Fas	2004 - 2005	Yerel	Devlet aktörleri
49	Lübnan	2004 - 2012	Uluslararası	Devlet dışı aktörler
50	Guatemala	2004 - Devam	Yerel	Devlet aktörleri
51	Lübnan	2005 - 2009	Yerel ve Uluslararası	Devlet dışı aktörler
52	Doğu Timor	2005 - 2008	Uluslararası	Devlet ve devlet dışı aktörler
53	Endonezya	2005 - 2008	Uluslararası	Devlet ve devlet dışı aktörler
54	Liberya	2005 - 2009	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
55	Kolombiya	2005 - Devam	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
56	Bosna Hersek	2006 - 2012	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler
57	Sri Lanka	2006 - 2006	Yerel	Devlet ve devlet dışı aktörler

58	Guatemala	2007 - 2008	Yerel ve Uluslararası	Devlet dışı aktörler
----	-----------	-------------	-----------------------	----------------------

Kaynakça

Bakiner, O. (2016). *Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

Chapman, A. & Ball, P. (2001). The Truth Of Truth Commissions: Comparative Lessons from Haiti, South Africa, and Guatemala, *Human Rights Quarterly*, 23(1), 1-43.

Cunneen, C. (2006). Exploring the relationship between reparations, the gross violations of human rights, and restorative justice. Sullivan, D. & Tift, L. (der.), *The Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective* (ss. 355-368) içinde, Abingdon: Routledge.

Daly, K. (2006)., *The Limits of Restorative Justice in Handbook of Restorative Justice*, Abingdon: Routledge.

Daniels, G. (2013). Restorative justice: Changing the paradigm, *Probation Journal*, 60(3), 302–315.

Eglash, A. (1997). *Restitution in Criminal Justice: A Critical Assessment of Sanctions*, Washington: Lexington Books, 1997.

Freeman, M. (2006). *Truth Commissions and Procedural Fairness*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Hakikat, Adalet, Hafıza Merkezi. (2013). *Hakikat Komisyonları*. Çelikkan, M (der.). İstanbul: Anadolu Kültür Yayınları.

Hayner, P. (1994). Fifteen Truth Commissions--1974 to 1994: A Comparative Study, *Human Rights Quarterly*, 16(4), 1994, 597-655.

Hayner, P. (2011). *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, Abingdon: Routledge.

Kaplan, M. (2015). Onarıcı Adalet ve Türk Ceza Hukukuna Yansımaları, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 59-86.

Lewellyn, J. (2007). Truth Commissions and Restorative Justice. Johnstone, G. & Vas Ness, D. (der.) *Handbook of Restorative Justice* (ss.351-371) içinde, London: Willan Publishing.

Lewellyn, J. (2005). Restorative Justice in Transitions and Beyond. Borer, T (der) *Telling the Truths: Truth Telling and Peacebuilding in Post-conflict Societies* (ss.83-113) içinde, Indiana: University of Notre Dame Press.

Marshall, T. (1999). *Restorative Justice An Overview*, London: Home Office Report, 1999.

McCold, P. (2006). The Recent History of Restorative Justice: mediation, circles, and conferencing. Sullivan, D. & Tift, L. (der.), *The Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective* (ss. 23-51) içinde, Abingdon: Routledge.

McEvoy K., Mika, H. & Hudson, B. (2002). Practice, Performance and Prospects for Restorative Justice, *The British Journal of Criminology*, 42(3), 469–475.

Miers, D. (2001). *An International Review of Restorative Justice*, Crime Reduction Research Series Paper 10, London: Home Office.

Morris, A. (2002). Critiquing the critics: A brief response to critics of restorative justice, *The British Journal of Criminology*, 42, 596-615.

Neier, A. (1990). *What Should be Done About the Guilty?*, New York: The New York Review Of Books.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2006). *Rule-of-Law Tools For Post-Conflict States: Truth Commissions*, HR/PUB/06/1, 2006.

Roche, D. (2007). Retribution and restorative justice. Johnstone, G & Van Ness, D. (der.), *Handbook of Restorative Justice* (ss.75-90) içinde, Devon: Willan Publishing.

Transitional Justice Database Project. (1998). Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, Vol. 1. Erişim: April, 7, 2022, from www.tjdbproject.com

United Nations. (2006). *Handbook on Restorative Justice Programmes, Criminal Justice Handbook Series*. New York: United Nations Publications.

TRC Report, (2003). The TRC Report. Erişim: 20.05.2023, <https://www.justice.gov.za/trc/report/>

United Nations Congress. (2000). Vienna Declaration on Crime and Justice: Meeting the Challenges of the Twenty-first Century. Erişim: April, 9. 2022, from <https://www.un.org/ruleoflaw/files/4r3e.pdf>.

Van Ness, D. W. & Strong, K. H. (2015). *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*, Amsterdam: Elsevier.

Van Ness, D. (1996). Restorative Justice and International Human Rights. Galaway, B. & Hudson, J. (der.), *Restorative Justice: International Perspectives* (ss.17-35) içinde, Monsey, NY: Criminal Justice Press.

Von Hirsch, A., Ashworth, A., & Shearing, C. (2003). Specifying Aims and Limits for Restorative Justice: a 'Making Amends' Model?' in *Restorative Justice and Criminal Justice: Competing or Reconcilable Paradigms*, Oxford: Hart Publishing, 2003.

Wenzel, M. & Okimoto, G. (2008). Retributive and Restorative Justice, *Law and Human Behavior*, 32(5), 375-389

Wiebelhaus-Brahm, E. (2007). Uncovering the Truth: Examining Truth Commission Success and Impact, *International Studies Perspectives*, 8(1), 16-35.

Woolford, A. & Nelund, A. (2019). *The Politics Of Restorative Justice: A Critical Introduction*, Colorado: Lynne Rienner Publishers.

Zernova, M. (2007). *Restorative Justice Ideals and Realities*, Farnham: Ashgate Book, 2007.